

ACTA

*In memoriam 1956**

1956: PARADIGMA-VÁLTÁS A GAZDASÁGPOLITIKÁBAN?

BOTOS KATALIN
egyetemi tanár (PPKE JÁK)

Összefoglalás

1956 nem elsődlegesen gazdasági okok miatt robbant ki, bár a mögöttes indulatokat kétségkívül befolyásolta az a sok gazdasági megszorítás és ezekkel összefüggő igazságtalanság, ami a kommunista uralmat a Rákosi-rendszerben jellemezte. Nem is volt abban az értelemben egyedi, hogy ezek a feszültségek csak hazánkat jellemezték, volna- éppen ellenkezőleg. A 'szocialista tábor' valamennyi országában kísértetiesen hasonlóan ment végbe a hadigazdálkodásra való átállás. A spontán reagálás méretei, az ellenállás sikere azonban egyedülálló, bármily tiszavirág-életű volt is. S mélységére mi sem jellemzőbb, mint hogy paradigma-váltást eredményezett a magyar gazdaságpolitikában.

1956 előtt a gazdaság ciklikus ingadozása, a 'húzd-meg-ereszd-meg' politika úgy valósult meg, hogy időről időre élesen belevágott a polgárok életszínvonalába. 1956 után- eltekintve a fizikai terrorral kísért kezdeti időszakot- Kádár úgy kísérelte meg legitimálni kormányát, hogy a szükségszerű megszorítások ne menjenek egy minimális elért megélhetési szint rovására. A kedvező világgazdasági körülmények és a gazdaság szerkezeti átalakulásából eredő termelékenység-emelkedés ezt ideig-óráig lehetővé tette. A hetvenes évektől azonban már csak a külső eladósodás számlájára lehetett fenntartani ezt az elvet. Eljött az elszámolás órája. Költségeit végül is a rendszerváltás óta 'fizeti' a magyar polgár. Vagyonvesztéssel, s mindennapi életszínvonalának súlyos visszaeséseivel.

* A PPKE JÁK-on 2006. október 16-án rendezett 1956-os konferencián elhangzott előadás átdolgozott, ki-egészített változata.

Előzmények

A második világháború utáni kelet-közép-európai fejlődés a hidegháború pszichózisának jegyében, a sztálini diktatúra nyomása alatt valósult meg. Minden gazdasági fejlemény magán viselte annak nyomát, hogy a szocialista tábor a harmadik világháborúra készülődött. A karmesteri pálca intésére változtatta meg mindegyik KGST ország a külpolitikai viszonyait – például, hogy mikor szeretjük, s mikor nem Jugoszláviát –, erre az intésre kezdődtek meg mindenütt a jugoszláv összeesküvés vonal felszámolását célzó koncepciós perek, majd az antiszemita orvos-perek. Ez a vezénylet emelt föl és ejtett el politikusokat az egyes országokban – mint nálunk Nagy Imrét –, azzal összefüggésben, hogy milyen politikai erők kerültek előtérbe a szovjet belpolitikai küzdelemben.

Mivel az előző háborút a tankokkal és repülőkkal nyerték meg, vas és acél országot kellett valamennyi, a blokkba tartozó országban kiépíteni. Ez a nehézipar erőltetett fejlesztését jelentette, gyakorlatilag *bármilyen áron*. S hogy ez az ár még a kelleténél is nagyobb lett, azt már a népboldogító eszmék hirdetőinek ostobasága okozta.

A szovjet politika nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy a központi tervutasítások rendszere, amely minden területen kiküszöbölte a piac orientáló szerepét, alkalmatlan a gazdaság hatékony megszervezésére. Az autarkiaira való törekvés, amely a háborús készülődés jegyében mindenütt a gazdaság alapvető elve volt, eleve jelentős veszteségeket eredményezett. Ezt csak fokozta, hogy a gazdaságot ideológiai célok érdekébe is állították. Ilyen volt a kommunista ideológia határozott meggyőződése, hogy a kisparaszti lét újratermeli a kapitalizmust, s ezért azt el kell törölni a föld színéről. A módszer a paraszti gazdálkodás tudatos ellehetetlenítése, a parasztság végső-kig történő kizsákmányolása volt. A 'szovjet modell' az ukrajnai éhínség során elpusztított muzsikok sorsának közép-európai változata volt a beszolgáltatási- és az árrendszer paraszt-ellenes kialakítása. A parasztságot kolhozokba, termelőszövetkezetekbe terelték, illetve arra kényszerítették, hogy a városokba költözve a nehézipar munkaerő-utánpótlásának forrását jelentse. Nem volt sokkal rózsásabb a munkások helyzete sem. Feszített munkanormák, a rossz ételmisszer-ellátás, és általában szegényes fogyasztási-cikk kínálat következtében az iparvárosokban is elégedetlenség volt tapasztalható. (Az ötvenes években, amikor a bányászat a kiemelten fontos kategóriába tartozott, s az ellátás ezeken a településeken az átlagnál valamivel jobb volt, e sorok szerzője gyermekként kis sámlin üldögélt a hentesbolt előtt sorban, amikor is egész éjszaka – egymást váltva az emberek – vártak a reggeli hússzállítmányra.)

Az értelmiség lecserélését a hatalom azzal akarta elérni, hogy nagy számban vett fel az egyetemekre, főiskolákra munkás-paraszt származású hallgatókat, míg a korábbi rendszer vezető rétegéből, de még középosztályából is igen nehéz volt a felsőoktatásba bekerülni. Ezt – minden egyéb nehézség ellenére – a társadalom döntő része és maguk az érintettek is felemelkedésként élték meg, és a mai napig kihátással van a magyar értelmiség szerkezetére, gondolkodásmódjára is. Ugyanakkor ez az új értelmiség otthonról hozta a tényszerű ismereteket a vidéki atrocitásokról, nehéz helyzetéről. Azok, akiket az ideológiai agymosás nem torzított el teljes mértékben, kezdték észrevenni, hogy a nehézségek egy jelentős része nem szükségszerű, hanem a hatalom maga okozza.

Ez a fiatal egyetemista réteg lett a forradalom kirobbantásának motorja.

A terror, amely az egész rendszer alapja volt, a félelemkeltés eszközével operált a gazdaságban is. A terveket, amelyeket a 'mindentudó' bölcs központ rájuk erőltetett, erőszakkal tartatták be. „A legszigorúbb intézkedésekre van szükség a terv maradéktalan megvalósításához. Akik megszegik a tervfegyelmet, azokat nemcsak fegyelmi büntetéssel kell sújtani, hanem súlyosabb esetben bíróság elé kell állítani” – mondta Gerő, a 'hídverő', 1952-ben. „A központi tervezés tehát terrorra és megfélemlítésre épült.”¹ Az autarchia velejárója volt a kötött devizagazdálkodás, a külkereskedelem kézi vezérlése. A deviza-terület egészen a rendszerváltásig tabu volt földi halandók számára. Devizát birtokolni engedély nélkül az ötvenes években szinte egyenlő volt a hazaárulással. Elég itt a Mindszenty perre hivatkozni, ahol ugyancsak a devizagazdálkodás szabályainak megsértését 'vetették be' a vádlók. (Hogy a valuta-bűncselekmény milyen sokáig mumus maradt, e sorok írója alá tudja támasztani, mivel a Pénzügyminisztérium Deviza-, Pénzügyi- és Árfőosztályán dolgozott a hetvenes években. Akkoriban az a suttogó hír keringett a folyosókon, hogy az egyik magas rangú vezető 'kézbentartását' úgy érte el a titkosrendőrség, hogy devizát csempészett a nadrághajtokájába – s aztán *meztalálta* azt. A módszerek tehát az ötvenes évekhez képest hűz esztendő múltán sem változtak.)

A külkereskedelmi árakat hermetikusan elválasztották a belföldi áráktól, így a külgazdaságból semmi orientáló hatás nem érkezhett a belső gazdaságokba.

Az 1949-ben létrehozott KGST, a szocialista országok együttműködési szervezete adott keretet az egymás közti külkapcsolatok szervezésének – nem éppen a gazdasági megfontolások elsődlegességének elve alapján. A koreai háború idején áttértek a fix árakon való kereskedelemre, s ezt csak 1958-ban az ún. 'bukaresti árelv' módosította. (Ezután 5 évenként a világpiaci átlagárhoz igazították az áraikat a szocialista országok. 1974-től pedig az ún. csúszó árbázis lépett életbe, amikor minden évben igazították az előző öt év átlagán.)

A fogyasztás megszorításával kifacsart jövedelmeket a felhalmozásra fordították. Egyes számítások szerint a két világháború közötti meglehetősen alacsony felhalmozási ráta – 6% – az ötvenes évek elején a nemzeti jövedelem 20–25 %-ára ugrott fel. Az érdekeltséget alapvetően kikapcsoló, kényszerrel működtetett mechanizmus azonban olymértékű pazarláshoz vezetett, hogy e hatalmas fogyasztási áldozat nagy része hiábavalóvá vált.

A becslések szerint 1949–53 között a nemzeti jövedelem növekedésének mintegy egyötödét tette ki az ebből eredő veszteség.²

1953, Sztálin halála új szakaszt hozott Közép-kelet-Európa országainak életében. Az utódok versengve fedték fel a múlt hibáit, s a hatalmi harc első fordulójában a Szovjetunióban Malenkov került ki győztesen. Ez magyar vonatkozásban azért volt fontos, mert Moszkvában Nagy Imre volt Malenkov személyi titkára. Nem csoda ezek után, hogy a magyarországi változások során – szovjet intencióra – Nagy Imre

¹ BEREND T. IVÁN: *Terelőúton*. Budapest: Vince Kiadó, 1999, 109.

² BEREND T. i. m. 111.

lett a miniszterelnök. Az a tény azonban, hogy Malenkov fő támogatóját, a titkosszolgálat vezetőjét, Beriját szinte egy időben likvidálták, meggyengítette a szovjet vezető, s így magyarországi pártfoglaltjának helyzetét is.

Az 'olvadás' időszaka, ahogy ezeket az éveket nevezték, a többi szocialista országban is reformok kezdete lett. A gyenge önkritikus hangok azonban csak a túlzott iparosítás indokolatlanságát emelték ki, valódi változásokhoz nem vezettek. Arra azonban elegendő volt a megváltozott hangulat, hogy a berlini építőmunkások utcára merészkedjenek, élet-és munkakörülményeik javítása érdekében. Másnap a fővárosban és másutt is felkelés bontakozott ki, amit szovjet tankok felvonulása, 'flottademonstrációja' fojtott el. De elégedetlenség tört ki Csehszlovákiában is, vagyis a nép 'tábor-szerte' fellázadt a tertvasításos, diktatórikus rendszer ellen. Érdemi gazdaságpolitikai következménye azonban ezeknek az akcióknak nem volt, csupán annyi, hogy a tervezés során valamivel nagyobb előirányzatot biztosítottak a fogyasztási cikkek gyártására. Politikai szempontból azt tekinthetjük némi változásnak, hogy a korábban egy kézben összpontosuló párt- és állami hatalom a legtöbb országban kettévált. A 'világi' hatalmat jelentő miniszterelnöki poszt valójában kevesebbet jelentett, mint a pártfőtitkári szék, ezt jelezte, hogy a jobb politikai ösztönrel rendelkező politikusok, mint Enver Hodzsa vagy Boleslaw Bierut eleve a pártfőtitkárságot célozta be magának, s Gheorghiu-Dej is sürgősen újra egyesítette az 1953-as felbuzdulásban szétválasztott funkciókat. *A pártvezetésnek van kormánya – és nem fordítva. Magyarországon sem maradhatott stabil Nagy Imre miniszterelnöki széke, hiszen Rákosi Mátyás, mint első titkár végülis nagyobb hatalmat képviselt, s mindent megtett, hogy a szovjeteknél eláztassa, agrárbarát politikájának ideológiai veszélyeit felnagyítsa („jobboldali elhajlás”), a megörökölt gazdasági nehézségek miatti devizahiányokat a Nagy-féle kormányzat számlájára írja, s így 'elmeszelje' riválisát.*

Az 1955-ös év Nagy Imre menesztését eredményezte. Utódja a miniszterelnöki székben egy fiatalember, Hegedűs András, egy bábkormány báb-miniszterelnöke lett, aki majd októberben hajlandó lesz – utólagosan, antedatálva – aláírni a szovjet csapatok behívásának kérelmét.

Ez az év minden szempontból izgalmas és meglehetősen ellentmondásos külpolitikai körülmények között zajlott le. Az elmúlt három esztendőben a két világhatalom közötti enyhülés, amely a koreai fegyverszünet 1953. évi aláírását követte, kissé megtorpant. Az NSZK felvételét a NATO-ba ugyanis a szovjet vezetés katonai fenyegetésnek tekintette, s válaszként tető alá hozta a Varsói Szerződést. Volt erre egyéb oka is. 1955-ben aláírták az osztrák csapatkivonásokról szóló egyezményt, s a békeszerződés értelmében a szovjeteknek Magyarországot is el kellett volna hagyniuk. A Varsói Szerződés azonban lehetővé tette, hogy mi magunk kérjük maradásukat, sőt, akár a fegyveres segítségnyújtást is. Hamarosan jól jön majd ez a formai lehetőség a forradalom leverésének legitímálására. 1955. volt ugyanakkor az esztendő, amikor a szovjet vezetők baráti látogatást tettek Jugoszláviában, s elismerték a szocializmus felé vezető 'jugoszláv külön út' létét. Ez a gesztus is jól jön majd egy esztendő múlva, amikor a 'magyar külön utat' vérbe fojtó megszállók egy kis szívességet kérnek a jugoszlávoktól: ugyan *nézzenek már félre a diplomáták, amikor* a Nagy Imrééket elraboló szovjet katonai egységek megjelentek, s felejtsek el, hogy bántatlan elvonulásról, és nem őrizetbe vételről volt szó a náluk védelmet keresők távozásakor.

Magyarországot pedig – így, megszálló csapatokkal együtt –, felveszik az ENSZ-be. Mi más jelenthet ez, mint az adott politikai befolyási övezetek nemzetközi tudomásul vételét?

Az ENSZ-be való felvétel viszont ismét csak fontos tényezője lesz az 1956-os forradalomnak, hiszen az akkori politikusok viszont abba a hitbe ringatták magukat, hogy az ENSZ majd megvédi tagországainak szuverenitását.

Alapvetően külpolitikai magyarázata van annak is, hogy nem járt teljes sikerrel az 1955-ös Rákosi-féle revans abban az értelemben, hogy nem tudta személyes hatalmát megtartani, de nem tudta megakadályozni a forradalom kitörését sem. A XX. kongresszus radikális desztalinizációs Hruscsov-beszédét az amerikai titkosszolgálat megszerezte, s arról rövidesen értesült a világ, a Szabad Európa Rádió révén Magyarország is. Rákosi nem kerülhette el a felelősségre vonást, hiszen a korábbi koncepciókban viselt felelősségét sehogyan sem tudta eltitkolni. Szovjet instrukcióra ezért 1956 nyarán felmentették első titkári és PB tagsági tisztségéből. A következő napon szovjet feleségével együtt elhagyja az országot, és – reményei ellenére – nem tér ide vissza soha többet.³ Gerő Ernő veszi át pártbeli posztját, aki azonban egy az egyben a korábbi vonalat viszi tovább, s akinek beszéde október 23-a estjén olaj lesz a forradalmi tüzre. Rajk László újratemetése – melyet az ‘érdekeltek’, pontosabban, a nagyon is ellenérdekeltek még azon az áron is igyekeztek megakadályozni, hogy a titkos sírt ásó magas rangú volt ÁVH-s tisztek esetleges likvidálásával ‘felderíthetetlené’ tegyék a holttestet⁴ – október 6-án fellobbantja a tömegindulatokat.

De ismét idézni kell, hogy korántsem kivételes magyar jelenségről van szó, minden sajátossága ellenére. Ugyanezen hónapokban, sőt, napokban, a lengyel politikai élet is pattanásig feszült volt. 1956 nyarán kitört a poznani munkáslázadás. A kiinduló ok a nehéz munka- és életkörülmények voltak, mint három éve a kelet-németeknél. Az indulatok azonban fegyveres összecsapáshoz vezettek, ahol a hatalommal vívott utcai harcokban 53 ember meghalt és több százan megsebesültek. A kemény válaszképpen ellenére a lengyel politikai élet tovább forrongott. Megbízták Oskar Langet, „a piaci szocializmus régi apostolát”, hogy dolgozzon ki a piac és a tervezettség öszszeegyeztethetőségére javaslatokat. A lengyel társadalom azonban többet akart: a *szocializmushoz vezető ‘lengyel út’* elfogadását. Ha a jugoszlávoknak lehet? Wladyslaw Gomulka, aki a háború alatt részt vett az ellenállásban és a kommunista párt vezetője volt, s akit a korábbi rezsim mint nacionalista elhajlót és árulót letartóztatott, és 1954-ig fogságban tartott, e mozgalom szimbólumává lett. Ha párhuzamot vonunk Nagy Imre és Gomulka politika szerepvállalásának 1956-os szorgalmazása között, jól látható, hogy nemzeti elkötelezettségük, az erőszakolt kollektívizálással való szembenállásuk, s az ezzel egyidejűleg meglévő kommunista meggyőződésük kapcsolja őket össze. Ez tette mindkettőjüket kívánatosá a nép, a nemzet szemében. Ami elválasztó, az a múlt. Gomulka – mint Kádár – otthon volt a háború alatt, Nagy Imre viszont hosszú éveket töltött Moszkvában. Ezért a szovjetek, különösképpen akikkel korábbi jó személyes kapcsolata volt, megbíztak benne, legalábbis egy ideig, hiszen

³ ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003, 384.

⁴ KOPÁCSI SÁNDOR: In MAGYAR JÓZSEF (rend.) *A mi forradalmunk*. 1996.

1953-ban ‘engedték’, hogy miniszterelnök legyen. Gomulka főtitkárrá választását Hruscsovék viszont 1956-ban is szerették volna elkerülni, mert túlságosan is nacionalistának tartották; noha, mint a desztalinizáció zászlóvivőinek, támogatniuk kellett volna a korábbi kor áldozatának rehabilitációját.

A lengyel kommunista párt erősen megosztott volt. A társadalom azonban határozottan Gomulka pártján állt. Végül minden társadalmi csoport talált benne valamit, ami számára fontos volt: az antikommunisták a nagyobb nemzeti önállóságot, a revizionisták a ‘demokratikus szocializmust’, a hithű kommunisták meg legalább a rendszer megmentésére alkalmas személyt. Végül is 1956-ban Gomulkát visszavették a pártba. A szovjet vezetést ez aggodalommal töltötte el, s hasonlóan a magyar politikusok esetében követett gyakorlathoz, *konzultációra* hívták ki Moszkvába a lengyel pártvezetőket a személyi kérdések eldöntésére. *A lengyelek pedig – visszautasították a meghívást!* Sőt, meghirdették a lengyel kommunista párt soron következő plénumát, amelyen dönteni akartak – és maguk – a vezetés összetételéről. Ez bizony teljességgel váratlanul érte a szovjet vezetést. Felkeléstől tartottak, és katonai erő bevetését is fontolgatták.

Ne feledjük, *ekkor már 1956 októberének közepén vagyunk*, 16-án, néhány nappal a magyar forradalom kitörése előtt!

A szovjet vezetés a plénum napján kéretlen-váratlan megjelent Varsó fölött egy repülőgép fedélzetén. Részt óhajtott venni a plénumon, amelyre nem kapott meghívót! *A légi irányítás pedig nem adta meg a leszálláshoz az engedélyt!* Élet helyett órák. A megnyert idő alatt Gomulkát és legközelebbi munkatársait kooptálta soraiba a központi bizottság, s egyben javaslatot tettek arra, hogy főtitkárnak újraválasszák. Közben, szovjet utasításra, *Konyev marsall tankjai Varsó felé tartottak.* (Ez az a Konyev marsall volt, aki a magyar forradalom leverése során rommá löveti Budapestet.) A lengyelek készek voltak a katonai konfrontációra, körbevették középületeiket, s Gomulka közölte az időközben fogadott szovjet vezetőkkel, hogy szózatot intéz a néphez a rádión keresztül, ami nemzeti felkelést jelentene, ha a szovjet csapatokat nem állítják le. A szovjetek engedtek, a marsallt visszarendelték. Feszült tárgyalásokon belátták, hogy a legokosabb, ha Gomulka személyében megegyeznek, s a szovjet vezérkar hajnalban visszarepül Moszkvába.⁵ Valóságos puccs volt tehát, ahogy a szovjetek akarata ellenére a nemzeti vonalat követő Gomulka visszakerült a pártvezetés élére. Programjának része volt, hogy biztosítsák a cselekvési szabadságot, állítsák le az erőltetett kollektivizálást, s az is, hogy az egyházzal a viszonyt rendezzék. Hogy ennek milyen távlati következményei lesznek, azt a magyar forradalommal egybevetve érdemes lesz majd elemezni.

Ez volt tehát az a Lengyelország, amellyel a magyar tüntetők október 23-án szolidaritást vállaltak.

Gazdaság és forradalom

A magyar forradalom nem éhséglázadás volt. Kiindulópontja nem a rossz élelmiszerellátás volt, vagy a munkanormák kegyetlen szigora. A forradalmi követeléseknek

⁵ BEREND T. i. m. 147.

nagyobbik része a függetlenséget, és a politikai rendszer reformját, a sajtó és vallás-szabadság megvalósítását szorgalmazta. A külföldön is regisztrált követeléseknek csak mintegy 28%-a volt kimondottan gazdasági természetű.⁶ Az azonban igaz, hogy a második ötéves terv irányelvei, amit 1956-ban vitattak és fogadtak el, alig különböztek az első ötéves terv irányelveitől és számaitól, amely a nehézipar elsődlegességét hangsúlyozva, katasztrofális állapotokat eredményezett a gazdaságban. Szegény embert még az ág is húzza: 1956-ot természeti csapások, jeges árvíz, kemény tél, földrengés is jellemezte. A társadalmi feszültségek 1956 nyarán erőteljesen érzékelhetők voltak, s történt is néhány lépés enyhítésükre. Leállították például az erőltetett békekölcsön-jegyzéseket, s 170 000 dolgozónak emelték a bérét.⁷ Ez azonban még mindig azt jelentette, hogy közel 200 000 dolgozó keresett az akkori létminimumnál kevesebbet, s ez a családtagokkal együtt 6–800 000 ember életszínvonalát befolyásolta. A kitörő forradalom jelszavai között megjelentek olyanok is, amelyek a szovjet-magyar kapcsolatokra utaltak, például, hogy hová tűnt a magyar urán. A követelések között szerepelt a kölcsönös érdekeken alapuló kereskedelem, az árrendezés, az élet- és munkafeltételek javításának igénye, de a forradalom két legfontosabb gazdasági követelése az agrárrendszerrel és a munkás-önigazgatással volt kapcsolatos. A forradalom a parasztpolitika új alapokra helyezését kívánta, és a jugoszláv típusú participációs rendszer bevezetését tűzte célul. A gyárak szakmunkásainak, dolgozóinak is elege volt a nyakukra ültetett, hozzá nem értő pártbürokratákból, s azt követelték, hogy bízzák a gyárak és üzemek vezetését szakértőkre, s magukra a munkásokra.

A forradalom követelése között nem szerepelt a tulajdonviszonyok megváltoztatása, valamifajta 'ortodox kapitalista restauráció'. Bibó István, Nagy Imre államminisztere maga is olyan kompromisszumos megoldást keresett a közvetlenül a szovjet bevonulás után írt *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására* című tanulmányában, amely a szocialista berendezkedést nem megkérdőjelező, vegyes tulajdonú, de alapvető üzemek állami tulajdonát fenntartó rendszer lett volna, ahol munkásrésztvények, vagy nyereségrészesedési rendszer biztosította volna a dolgozói érdekképviseletet.⁸ Ezt a tervezetet a Központi Munkástanács programjával fogadta el – ami megpecsételte a sorsát. Természetesen nem vették alapul Kádárék.

A forradalom és annak leverése kapcsán a magyar gazdaságot hatalmas anyagi veszteségek érték. A legnagyobb csapás talán a szellemi tőke megcsapolása volt azáltal, hogy sokan, s köztük elsősorban fiatalok, elhagyták az országot; a magyar felsőfokú intézményekben tanulók több mind egy tizede disszidált. Az elpusztult anyagi értékek 3–4 Mrd Ft-ra tehetőek, a termelés-kiesés okozta károk, a széteső termelési folyamatok és az energiahordozó-hiány együttes hatása összességében 20–22 Mrd Ft veszteséget jelentett 1957 elején. Ez a magyar nemzeti jövedelemnek mintegy egy ötödét jelentette. A szénhiány 1956 decemberére összeomlással fenyegette a magyar energia-rendszert. Leállították ezért az energia-igényes üzemeket, a dolgozókat kényszer-szabadságra küldték. A lakosság jóindulatát gyors béremelésekkel igyekeztek

⁶ ROMSICS i. m. 392.

⁷ HONVÁRI JÁNOS: *Huszadik századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest: Aula Kiadó, 2006, 298.

⁸ HONVÁRI i. m. 308.

megnyerni, de számos kisebb-nagyobb gesztus-értékű intézkedést is hoztak (gyermektelenségi adó eltörlése, mentesítés bizonyos tulajdonok államosítása alól, kártalanítás a mezőgazdaságban bizonyos intézkedések után, munkanélküli segély bevezetése, stb.). Valamennyi intézkedés a problémák gyors, rövid látra szóló orvoslását célozta, értelemszerűen alig volt pénz beruházásra, pedig a struktúra változtatása nélkül tartós javulás aligha volt várható. De azzal az adott időszakban senki nem ért rá foglalkozni, a vezetést az infláció elszabadulásának veszélye foglalkoztatta. Az emberek kivették takarékbetéteiket, a béreket meg nem merték nem fizetni – noha a termelés sokszor anyagihiány miatt állt. Így a pénzmennyiséggel szemben álló árualap radikálisan csökkent.

A terrorral megfélemlített társadalomban azonban hamar elérkezett az ideje az adott engedmények visszavételének. A béremelésekkel éppen csak lecsillapított kedélyeket hamarosan újabb áremelések, fogyasztói adók borzolták. Friss István ott folytatta, ahol abba hagyta: nem volt jobb ötlete, mint a reáljövodelemek megcsapolása drasztikus, 3–3,5 Mrd Ft-ot kitevő áremeléssel.⁹ Ez az összeg éppen akkora volt, mint amekkora jövodelem-többletet kaptak a forradalom óta a bérből és fizetésből élők! *Kádár János, noha egyetértett az egyensúly-teremtés szükségességével, nem fogadta el a bérből és fizetésből élők életszínvonal-csökkentését.* Itt már találkozhatunk az új paradigma csíráival! Ott azonban még nem tartott a helyzet, hogy mindenki megsúszsa a megszorítást. A gazdagodó kisiparosok, a parasztok terhelését elfogadta. Végül is a bevezetett jövodelem-megcsapoló intézkedések zömében elsősorban a *parasztságot sújtották.* Az a többlet-jövodelem, amit a beszolgáltatások eltörlése jelentett, szinte nyomban elolvadt az éppen általuk vásárolt termékek drágulásával.

Az alapvetően felborult egyensúlyt külső segítséggel, kínai és főképp szovjet kölcsönnel sikerült konszolidálni. Részt vettek a hitelakcióban a többi szocialista országok is, különböző mértékben. A legkevésbé lelkesek talán a csehszlovákok voltak. A hitelek zöme áruhitel volt, ezek feladata elsősorban a kiáramló jövodelemek lekötése volt. Itt kell megjegyezni, hogy a 1957 elejéig a nyugati országoktól is számottevő segély érkezett (127 millió Ft), amit a Vöröskereszt ingyen osztott szét. Sőt, a szocialista országokban – különösen megindító módon Lengyelországban – gyűjtést is szerveztek a magyarok megsegítésére. Ezeknél az összegeknél azonban jóval nagyobb hitelekre volt igény. Nem csupán az infláció lehetősége miatt: az országot tőkés kapcsolataiban a fizetéseképtelenség veszélye fenyegette. Szovjet és kínai részről konvertibilis ‘szabad’ deviza-hitelt is kaptunk, amire emiatt volt égető szükség. Számos olyan terméket kényszerült ugyanis az ország korábban is rendszeresen ‘tőkés relációból’ megvenni, amely a KGST piacán állandóan hiánycikk volt. Ezért már az 1956 előtti időkből tetemes devizaadósságot görgettünk magunk előtt (emlékezhetünk rá, ez volt Rákosi egyik hatásos érve már 1955-ben Nagy Imre megbuktatására). Ha nem nyújtanak a szovjetek mentőövet, moratórium bejelentésére kényszerültünk volna. Így azonban ‘sikerült’ megalapoznunk a szovjet ‘ernyő-elméletet’ a nemzetközi pénzügyekben. A hetvenes évek eladósodása során ugyanis az a feltételezés is ‘segítette’ a folyamatot, hogy a szovjetek ‘nem hagyják bajban’

⁹ HONVÁRI i. m. 324.

a szövetségeseket, segítségükre sietnek, ha hasonló veszély áll fenn. Csak az IMF-be való belépésünk idejére, 1982-re vált világhossá a nemzetközi tőkepiacoknak, hogy ez nem örök érvényű dogma.¹⁰

Forradalom és gazdasági reformok

A régi szabály alapján, hogy aminek nem tudsz ellenállni, annak az élére állj, a Kádár-kormányzat rögtön megalakulása után reform-elképzelések kidolgozását sürgette. Egyrészt azért, hogy a forradalom mellé állók kezéből kicsavarják a kezdeményezést, másrészt, mert valóban voltak az új rendszer hívei között is olyanok, akik nem szerették volna, ha az apparátus ugyanott folytatja, ahol október 23-án abbahagyta. Az MSZMP KB december 5-i határozata kimondta, hogy a legjobb szakemberek bevonásával kell létrehozni egy reform-bizottságot, amely az új helyzetnek megfelelő, a hazai sajátosságokra épülő gazdaságpolitikát kidolgozza. A tervezés szerepét nem csökkenteni, hanem átalakítani szükséges, úgy, hogy elsősorban a népgazdaság makro-arányaira koncentráljon, s ne a tételes vállalati tervmutatókra; a magánszektor, ott „ahol nem veszélyezteti a szocializmus építését”, engedni kell működni, s a fő kérdéssé a dolgozók életszínvonalának emelését kell tenni. Ez utóbbi cél természetesen korábban is számtalanszor elhangzott a pártpropagandában. Most az volt a kérdés, hogy mennyire veszi majd komolyan az új politikai vezetés.

Mindenesetre nagyon komoly szervezőmunkával fogtak a dologhoz, valóban kiváló szakembereket kértek fel a szakbizottságok vezetésére, s összeállításuknál három kiscgazda szakembert is bevontak: Varga Istvánt, Bognár Józsefet és Rác Jenőt.

A legfontosabbnak a Közgazdasági Bizottság tekinthető, hiszen ez foglalkozott a gazdasági mechanizmus átfogó reformjával. Elnöke, Varga István, a két világháború között nemzetközi elismerést szerző Konjunktúra-kutató Intézet vezetője volt, és nevét, mint a forint-stabilizáció megvalósítóját is, elismerés övezte. Természetesen a negyvenes évek végén őt is elérte a tisztogatási hullám: kitétek egyetemi tanári állásából, s minden tisztségétől megfosztották. Eufemikusan hivatkozott erre halálának 20 éves évfordulója alkalmából megjelent kötetben Csikós-Nagy Béla, aki a forint-stabilizációs tevékenysége során együtt dolgozott vele: „Utunk akkor elvált egymástól [...]”.¹¹ Hát, így is lehet mondani...¹¹ A forradalom után azonban előhúzták a súlylyesztőből Varga Istvánt, – aki a már idézett Csikós-Nagy Bélával közös bizottságban – s újra komoly feladatot kapott. Oszlopa volt még a munkának Péter György, a KSH elnöke, aki már az ötvenes évek ‘olvasós’ időszakában is írt komoly, az adott működést bíráló cikkeket. (S akit majd a hatvanas évek végén halálba hajszolnak a titkosszolgálat emberei, vélhetően cionista vádak miatt. Ezt a vélekedést a szerző Tardos Márton közlésére alapozza.) Meg kell említenünk még a bizottság tagjai közül Wilcsek Jenőt, a Pénzügykutató Intézet későbbi igazgatóját, Bognár Józsefet, aki

¹⁰ BOTOS JÁNOS – BOTOS KATALIN: *A Magyar Nemzeti Bank története. III.* Budapest: Tarsoly Kiadó, 2004.

¹¹ SCHMIDT Á. – KEMENES E. (szerk.): *Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékezetére.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982, 21.

a forradalom rövid ideje alatt kormány megbízatást is kapott, és aki később a Világ-gazdasági Intézet akadémikus-igazgatója lett. Csikós-Nagy Béla sem maradt a későbbiekben fontos hivatal nélkül: az Anyag és Árhivatal elnöke lett. Mellesleg, a bizottsági munkában éppen ő volt az, aki a szigorú anyaggazdálkodás mellett kardoskodott, s azt hangsúlyozta, hogy a „tervezést nem lehet kidobni” az eszköztárból. A bizottság titkára a kommunista Antos István pénzügyminiszter-helyettes volt, aki ugyancsak visszafogott volt a reformok tekintetében, nem is beszélve az ülésekre el se járó Dobi Istvánról, és Friss Istvánról, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójáról, vagy Nagy Tamásról, a Közgazdasági Egyetem politikai gazdaságtan tanáráról, a Tőke fordítójáról. Friss István gyakorlatilag mindennel egyetértett Varga István óvatosan reformer összefoglaló értékeléséből, csak épp a következtetéssel nem, azaz, hogy komplex, egyidejű reformokra van szükség. Az elemeire darabolt reform, amely az egyes intézkedések sikerességét a gyakorlattal kívánta tesztelni, azért sem lehetett volna sikeres, mert az egyes intézkedések csakis a többi reform-elem függvényében lehetnek volna hatékonyak. A politika ortodox képviselői az egészben csak azt látták, hogy a reformok a munkástanácsok létéhez és működéséhez kívánnak ideológiát szolgáltatni. Szerintük a jugoszláv rendszerre hajazó megoldás volt, s mivel a jugoszláviai kapcsolatok a korábbi békülékenység ellenére sosem jutottak tökéletes nyugvópontra Titóék harmadik utas külpolitikája miatt, az elvhű párttagok mindvégig gyanakodva fogadták. Nem csoda, hogy a reformból közvetlenül a forradalom utáni időben nemigen valósult meg semmi.

Varga István, aki nemzetközi szintéren is sokat tett a reform-gondolatok megismertetéséért, s áldozatos munkával dolgozott azon, hogy emberibb életet lehetővé tevő mechanizmus működjék az országban, belekeseredve a kudarcokba, az ortodox marxisták – Berei Andor, Háy László, Szurdi István – heves támadásaiba, s látva, hogy párhuzamosan folynak a drasztikus megtorlások, 1962-ben meghalt. Egy évre rá, 1963-ban jelentette meg Csikós-Nagy Béla, aki 1957-től ‘balról’ bírálta Vargát, Gazdaságpolitika c. tankönyvét (amelyből a jelen cikk szerzője is tanult). Ez elvontan tárgyalta ugyan a témát, de mégis, számos gondolatot beemelt a nyugati közgazdaságtudomány – igaz, „enyhén baloldali” – gondolataiból. Údító színfolt volt minden esetre a korabeli magyar, netán szovjet politikai gazdaságtani könyvek marxista ideológiai szövegeihez, vagy a népgazdaság tervezése című tananyag meglehetősen primitív adat-tömegeihez képest. Csikós-Nagy Béla, a korai negyvenes évek gazdaságpolitikusa, a nemzetközileg elismert szocialista árszakértő, a Közgazdasági Társaság vezéralakja, elnöke, akadémikus mindig rugalmasan alkalmazkodott a kor kihívásaihoz. Ő szerencsésen megérte a 21. századot.

Mindenesetre összegezve elmondhatjuk, hogy a Varga-féle reformbizottság még módosított formájában is letette a garast az indirekt irányítás mellett. A Párt azonban úgy látta 1957 májusa után, hogy nem kell ebbe az irányba fordulni. Addigra sikerrel letárgyalták a hiteleket a szocialista országokkal, a nagyon kritikus helyzet megoldódott. Gyakorlatilag vissza lehetett térni a korábbi módszerekhez, sőt, a keleti blokkban dívó közgazdaságtan szerint a trösztösítéssel, a nagy gazdasági egységek létrehozásával igyekeztek gazdaságosabbá tenni a termelést, és egyben még inkább megvalósítani a kézi vezérlést. A mezőgazdaságban sem sokáig élt a kisparaszti gazdálkodás szektor-semleges támogatásának elve: 1958-tól egykettőre bekényszerítették a

parasztokat a termelőszövetkezetekbe. Bizonyos reform-elemek azonban jól-rosszul megvalósultak. Ilyen volt az eszközlektési járulék bevezetése, új termelői árak kialakítása, kísérleti jelleggel az exportjog megadása néhány vállalatnak. A mezőgazdaság számára a legfontosabb a kötelező beszolgáltatás megszűnése volt. A szabadpiaci értékesítés mégsem jött létre, nemcsak a gazdák, de a termelőszövetkezetek számára se, mert a terményfeleslegeket különböző módszerekkel mégiscsak elvonta az állam. Jó kísérleti terep volt a mezőgazdaság arra, hogy bebizonyosodjék: az indirekt irányítással is célt lehet érni!

Nem sok idő telt azonban el, s Nyers Rezső, aki 1962 után bekerült a Párt vezető testületébe, leporolta Varga javaslatát, s megkezdődött az új gazdasági mechanizmus előkészítése.

‘Reformok’ a KGST-ben

Az 1958 utáni esztendőkből a dogmatikus erők újra megerősödtek Magyarországon. Ez nemcsak a tévesítésben, de a gazdaság más területein is érzékelhetővé vált. Elismerték ugyan a hatékonyság nagyobb szerepét a mennyiségi megközelítéssel szemben, a gazdasági hatékonyság növekedését azonban nem akarták a spontán erők játékára bízni. A hatékonyság növelésének módszereként a *nagyvállalati szervezeti formát* tekintették célravezetőnek. Ez vezetett a ’60-as évek eleji trösztösítésekhez, a nagyvállalati struktúra rögzüléséhez. A nagy gazdálkodó egységek, monstrum vállalatok létrehozásával lényegesen egyszerűsödött a tervezés munkája, hiszen kevesebb egységtől kellett ‘begyűjteni’ az adatokat.

Komoly lökést adott ennek a nemzetközi gazdasági környezet. A KGST IX. ülésén döntöttek arról, hogy a tagállamok 1965-ig szóló terveiket 1958 végéig elkészítik és elküldik az Állandó Bizottságoknak. Utóbbiaknak 1959. I. negyedévében kellett javaslataikat kialakítani. Ekkor alakult ki az a nemzetközi együttműködési mechanizmus, amely mintegy másfél évtizedre meghatározta a KGST-országok fejlődésének külgazdasági kereteit. A továbbiakban követett gyakorlat az volt, hogy az öt-éves tervidőszak közepén az Országos Tervhivatal megtette saját export- és importjavaslatait, értelemszerűen hozzárendelődtek ehhez a szükséges fejlesztések is. A partnerek kétoldalúan, tételesen egyeztették a hosszú lejáratú külkereskedelmi megállapodásokat, amelyeket aztán az országok külkereskedelmi minisztériumai kötöttek meg. E megállapodásokat éves kereskedelmi jegyzőkönyvek pontosították, még mindig minisztériumi szinten maradván. Valójában a külkereskedelem államközi bartermegállapodáson alapult, ahol naturáliában volt minden rögzítve. Csak ezek alapján kerülhetett sor a vállalatok közti szerződések megkötésére. Az árak az ún. ‘bukaresti árelv’ szerint az előző ötéves tervidőszak világpiaci átlagárain alapultak, azt rubelre, majd 1964-től transzferábilis rubelre számították át.¹² Némiképp valóság-közeli volt, mintha a torz belső szovjet árakon kereskedtünk volna – mint gyakorlatilag a korábbi időszakokban – de a belső árak sosem egyszerű tükröződései a nemzetközi áraknak. A KGST-ben azonban mégis a dokumentált tőkés piaci árakat vették át.

¹² BOTOS KATALIN: *Pénzügyek a KGST-ben*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

Ez egyszerű volt ott, ahol a tőzsdei jegyzésárakat lehetett alapul venni. A feldolgozóiparban azonban már rengeteg torz megoldás született. Ráadásul hamar kiderült, hogy az árszinyok nem olyan stabilak, hogy az öt éves átlagárrakkal számolva nagyon el ne szakadjunk a világgpiaci viszonyoktól, amelyeket éppen kopírozni akartunk.

Közben fontos iparpolitikai döntések is születtek a térségben. A KGST állandó bizottságaiban kialakultak a specializációkra és szakosodásokra vonatkozó javaslatok. Mondani sem kell, hogy a karmesteri pálca ezúttal is Moszkva kezében volt. A szakosodások alkalmával KGST-szinten kívánták ‘szétosztani’ a koncentrált gyártásból eredő előnyöket. A moszkvai irányító központ ‘jóvoltából’ ‘leprofilírozta’ olyan termelési ágakat is Magyarországról, amelynek komoly gyártási hagyományai voltak az adott országban. Ilyen volt például a rádiógyártás, ami évtizedek óta folyt az Orionban. Az indok az volt, hogy a bolgár iparnak is kell ‘húzó termék’ biztosítani. Hasonlóképpen sorvad el mezőgazdasági gépgyártásunk is, holott nyilvánvalóan célserű lett volna az ott meglévő szellemi tőkét kamatoztatni

A ’60-as évek nemzetközi együttműködési rendszere már nem csak a technikai szempontokra ügyelt, hanem regionális méretekben törekedett valamiféle hatékonyságra is. Úgy gondolták, hogy a nagysorozat-gyártás gazdaságilag minden esetben előnyösebb, a kisebb méreteknel. Ezt azonban éppoly voluntarista módszerekkel próbálta a KGST elérni, mint amilyenekkel az ’50-es években az egyes országok belgazdaságuk szerkezetét alakították. A népgazdasági szintű autarkia helyébe a hatvanas években a KGST-szintű autarkiaira való törekvés lépett (mellesleg sikertelenül, hiszen ennek ellenére minden ország rászorult a tőkés importra). A szakosodás következtében viszont az egyes tagországok gazdasága nyitottabbá, sebezhetőbbé vált, nemcsak a nyugati, de a keleti kereskedelemről is. Addig is függünk a nyersanyag- és energiaszállítások területén az importpiacoktól – s ez a Szovjetuniót jelentette –, de a szakosodások után az exportpiacok oldaláról is függő helyzetbe kerültünk! Egy-egy nagy piacra szállító cég igen kiszolgáltatottá vált vevőinek. S ez megint csak a Szovjetuniót jelentette. Ugyan hol másutt lehetett volna példának okáért 13 000 db buszt értékesíteni, mint a Szovjetunióban? A szakosodással nem a nagy sorozatokat gyártó vállalatok jutottak monopolista előnyökhöz, mint az piaci viszonyok között feltételezhető lenne, hanem az importőrök kerültek *monopszóniás* helyzetbe. Nem az eladók, hanem *a vevők lettek ármeghatározók*. Nagy ügyesség kellett ahhoz, hogy ilyen körülmények közepette a magyar vállalatok kedvező árakat érjenek el szovjet partnereiknél, hiszen tisztában voltak az érdekelt cégek, hogy csak ők a szóba jöhető vevők. *Az intenzívebb magyar vállalati érdekltségnek köszönhetően azonban ez mégis gyakran sikerrel járt.*

A gazdasági tudatosság fura, torz módon erősödött a KGST-ben. Például abban mutatkozott meg, hogy kísérlet történt valamiféle ‘saját árbázis’ létrehozására, amely a szocialista világgpiac adottságait venné alapul. Az látnivaló volt, hogy a tőkés árak, amelyeken az egymás közti kereskedelem elszámolásra került, teljesen más kereslet-kínálati viszonyok között alakultak ki, mint ami a KGST tagországaiban érvényesült. Ezt próbálták roppant ‘tudományos’ számításokkal alátámasztott szocialista ‘átlagárakkal’ helyettesíteni. E rendszer bevezetésére ugyan nem került sor, de a komoly volumenű közgazdasági elemzés ráirányította a figyelmet a *pénzügyi rendszer* kérdéseire. Az árakhoz árfolyamok is kellenek, s az elszámoló valuta is milyen jó lenne, ha nem egy ország belső valutája, hanem valamiféle nemzetközi valuta lenne. Évtizedes

késéssel megpróbálták tehát átültetni az Európában bevált multilaterális elszámolások rendszerét. 1964-ben létrehozták a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankot, s annak 'valutáját', helyesebben, elszámoló egységét, a transzferábilis rubelt. Ezentúl a meghatalmazott bankok – így az MNB is – ezen a központon keresztül vezették szocialista nemzetközi elszámolásaikat, amelyek így *formálisan* multilaterálisá váltak. A valóságban azonban mi sem változott a kétoldalú külkereskedelmi megállapodások gyakorlatán. A kereskedelem merev naturalizmusa megakadályozta a pénzügyek multilateralizálását.

Ugyanígy vallottak kudarcot a reális árfolyamokra irányuló törekvések is. Világossá vált, hogy a külgazdaságból kiindulva, a *belső mechanizmusok változtatása nélkül, nem lehet hatékonyabb együttműködést kialakítani a KGST-országok között*¹³

Ez a tény ösztönzést adott a nemzeti reform munkálatoknak. Úgy tűnt, hogy mi magyarok más országokkal, így mindenek előtt a lengyelekkel párhuzamosan gondolkodunk ebben az irányban. A lengyel Oskar Lange a piaci szocializmus egyik jeles képviselője volt; de a cseh Ota Sík által javasolt reformok is közel álltak a magyar reformerek elképzeléseihez.

Miért rossz, ami jó?

A külső körülmények azonban drámaian alakultak Magyarország számára. A reformot ugyan bevezették Magyarországon, de a Hruscsovot felváltó reformellenes, gyanakvó konzervatív kommunista, Leonyid Brezsnyev főtitkársága alatt a '60-as évek közepétől a szocialista országokban gyakorlatilag leállították a magyarországihoz hasonló kezdeményezéseket. Csehszlovákiában, ahol nem adták fel, sőt, politikai szempontból tovább is mentek az elképzelésekkel, az 1968-ban tankok dübörgése szorította vissza az 'emberarcú szocializmus' reform-kísérletét. Szovjet parancsra azok az országok is közreműködtek a hadműveletben – mint például Lengyelország és szégyenletesen Magyarország –, akik a gazdaságban maguk is hasonló reformokat készítettek elő... Csehszlovákia ezt követően visszasüllyedt az egy évtizeddel korábbi politikai állapotába, s a lengyelek se mentek tovább. Igaz, a kolhozosításban sem, aminek következtében örökös élelmiszerhiánnyal küszködtek, egészen a rendszerváltásig.

Magyarország egyedül maradt a gazdasági reformjával. *Ebben a helyzetben azonban mégsem döntően a konformizmus határozta meg a kádári politikát, hanem az 1956-os politikai tapasztalatok hatottak.* A Kádár úgy látta, hogy a meghirdetett programok látványos leállítására, a lakosság számára kiismerhetetlen cikcakkok politikailag hátrányosabbak, mint a már megszületett döntések felpuhítása, óvatos revideálása.

A reform tehát megindult, és három területen is lényeges változtatásokat eredményezett:

1. a központi tervezés csökkentése és a vállalati önállóság növelése,
2. a fogyasztói árreformot is magába foglaló árrendszer-változtatás, és
3. a bér- és jövedelemszabályozás módosítása.

¹³ AUSCH SÁNDOR: *A KGST együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

Az új gazdasági mechanizmus megváltoztatta az ellenőrzés funkcióit. Míg korábban az ellenőrzés legfontosabb részét a *rengeteg szabály és utasítás aprólékos* betartatása képezte, ezután a vállalatok gazdasági tevékenységének érdemi ellenőrzése került a homlokterbe. Alapvetően azt vizsgálták, hogy a vállalat a *népgazdaság érdekeivel összhangban dolgozott-e, az 'elvárható optimumnak'* megfelelően, vagy sem.

A reform figyelembe vette, hogy hazánk nyitott gazdaság, s a külgazdasági kapcsolatokban *reálisabb árfolyamok*, árszorozók, deviaszorozók *bevezetéséről döntött*. Természetesen csak a vállalatok, s nem a magánszemélyek számára – ott a konvertibilis devizához jutást szigorú keretgazdálkodás szabályozta. A szocialista valuták tekintetében viszont külön multilaterális egyezmény rendelkezett az átváltási árfolyamokról.

Komoly teljesítmény volt ez a lépés. A magyar árfolyam-politika megváltoztatása látványos *cáfolatát* jelentette a szovjet állításnak, amely szerint *a rubel erősebb valuta, mint a dollár...* A hivatalos aranyparitásos árfolyamok ugyanis 1:0,9 arányt mutattak a rubel javára, a magyar árfolyamok viszont az ún. deviza-kitermelésen alapulnak. S mivel a konkrét ár-összehasonlítások alapján hamar kiderült, hogy másfélszer annyi magyar forint kellett egy dollár 'kitermeléséhez', mint egy rubeléhez, a kereszt-árfolyam 1:1,5 arányú volt a dollár javára. Ez azt jelenti, hogy a tőkés piacon nyomottabb árszinten tudtunk értékesíteni, mint a szocialistán. Ezt a kellemetlen összehasonlítást a KGST-ben nagyon sokszor a magyar politikusok szemére vetették, mondván, hogy ez azért van így, mert *túl jó árakat érünk el* exportunkban a szovjet, illetve a szocialista piacon. S ebben még ráadásul volt is valami igazság. Bár inkább az volt a szomorú tény, hogy nagyon rossz árszinteken tudtunk értékesíteni a tőkés piacokon. Exportunk szerkezete azonban a két relációban jelentősen eltért, hiszen míg a konvertibilis piacokon döntően a világpiacon nyomott árú mezőgazdasági termékekkel voltunk versenyképesek, addig a KGST-barterekben jelentős feldolgozóipari termékek is gazdát cseréltek. S itt nagyobb tere volt az ügyes tárgyalásnak, mert nehezebb volt a dokumentálhatóság.

A vállalati önállóságnak mindezek következtében nagyon fontos eleme volt a Ft-alapú külgazdasági szabályozás. A vállalat érdekelt volt az árfolyamokon átszámított devizabevételek alakulásában. Mivel egy nyitott gazdaságban csakis a külkereskedelem lehetőségeinek mérlegelésével lehet gazdaságosan termelni, a reform bevezette azt az elvet, hogy akinek forintja van, annak – legalábbis a folyó termeléshez – devizája is van. (Ugyanezen az 'áron' lehetett beruházási célra is devizát kapni, de a nagyobb fejlesztéseknek előzetesen szerepelniük kellett a népgazdaság terveiben.) *Ennek a ténynek igen komoly következményei voltak az elkövetkezendő évtizedekben.* Ugyanakkor ennek a ténynek sem a közgazdasági szakirodalom, sem a gazdaságtörténet nem szentelt kellő figyelmet. Márpedig *a későbbiekben kialakuló súlyos magyar deviza-eladósodás egyik fontos oka éppen a devizasabályozásban gyökerezett.*¹⁴

A vállalatok ugyanis minden szinten – a vezetés, a munkások és alkalmazottak szintjén – *érdekeltek* voltak a minél nagyobb forint-nyereségek elérésében, s így az exportpiacok megszerzésében – ahogy ez piacgazdasági viszonyok között teljesen

¹⁴ ANTALÓCZY – BOTOS i.m.

normális. Piacszerzésre viszont inkább a szocialista kereskedelemben nyílt lehetőség, hiszen a hiánygazdaság-tervgazdaság mindig képes volt felszívni a viszonylag jó minőségű kínálatot. Így – noha a külkereskedelmi tervek elvileg kiegyensúlyozva készültek –, a magyar forgalom folyamatos aktívumot mutatott fel a KGST-relációban, míg a tőkés mérleg – ugyancsak folyamatosan – passzív volt. A viszonylag jó minőséget a KGST-piacon a beépített tőkés importtartalom biztosította. Ezt nevezték a termékek ‘felkeményítésének’. Mivel azonban a deviza vonatkozásában nem nyitottak teret a piaci mechanizmusnak, nem derült ki, hogy az eredetileg számítottnál egyre többbe került a dollár, amíg a rubeláraknál az érdekelt magyar vállalatok igyekeztek ügyesen tárgyalni. S amikor az olajárrobbanás után szocialista relációjú cserearányaink is drámaian romlani kezdtek, a vállalatok az árak központi szabályozása miatt forintban csak kevésbé érezték meg, viszont lehetőséget láttak exportjuk növelésére. Valutapiac híján az aktív-passzív pozíciók szabályozó-mechanismusai kiiktatódtak, a mikroszféra nem érzékelte a makrogazdaság problémáit. *S ez okozta, hogy a jó reform-lépés, az érdekeltség növelése, rossz következményekhez vezetett. A reform csak fél-reform volt, a deviza területére nem terjedt ki.*

Kutyák dala

Az új gazdasági mechanizmus bevezetésének első éveiben, 1968–72 között a hazai és külföldi ellendrukkerek miatt nagyon kellett vigyázni, hogy ne foghassák ránk: a partnerországok érdekei sérülnek a reform következtében. A vezetés igyekezett úgy lavírozni, hogy ne mondhassák azt, miszerint a reform kedvezőtlen hatással van a nemzetközi kapcsolatokra, vagy, hogy a szocialista elvekkel ellentétes következményeket okoz. Ezért a bérszabályozásnak egyszerre kellett ösztönzően hatnia, de a teljes foglalkoztatottság biztosítását is szolgálnia kellett. Erre volt jó az *átlagbér-szabályozás*, amely módot adott a teljesítményekkel jobban arányban álló bérezésre, ugyanakkor ‘vatta emberek’ alkalmazásával ellensúlyozta a magasabb jövedelmeket. A kapun belüli munkanélküliség intézményesítése természetesen – megint csak máig hatóan – megtette a maga romboló hatását.

Mindvégig görcsösen figyelt azonban a vezetés arra, hogy a reform és a ‘szocializmus építése’ egybekapcsolódjék a lakosság életszínvonalának javulásával. Az életszínvonal emelkedése rendszeres, de egyenetlen mértékű volt. Ez motiválta a későbbiekben is az árpolitikát, különösen az energia terén, ami ismét csak fals iránytűt adott a gazdaságnak.

Az árak rendszere továbbra is vegyes volt. A kötött árakat csak lassan szabadították fel. A forgalom 20%-át kitevő alapvető létszükségleti cikkek szigorúan kötött árasok maradtak, míg a divatcikkek, importtermékek, bőrárak szabadáras kategóriába kerültek. Az árrendszer így rugalmasabbá vált, s ez biztosította a ‘módosított központi tervezésű gazdaság’ keretén belül egy minimális szinten a piaci környezetet.

A reformellenes belső erők azonban azután, hogy a neosztalinista szovjet vonal 1972-ben komoly bírálatban részesítette a magyar pártvezetést belső támadást indítottak a követett magyar gazdaságpolitika ellen. A reformkádereket – élükön Nyers Rezsővel – félreállították, a régi mechanizmus számos elemét – így a *vállalati utasíthatóságot* – visszahozták. Mivel a magyar pártvezetés érzékelte a reformok pozitív

hatását, mindenekelőtt a kialakult társadalmi békét, nem akart visszatérni a régi módszerekhez, meg akarta őrizni a vállalati érdekeltséget. *Az öszvér megoldás azonban igen káros volt.* A reform szellemében ugyanis azt az elvet szögezték le, hogy lehet utasítani, de nem lehet kárt okozni a vállalatnak. Az utasítónak a vállalati jövedelmekiesést meg kellett térítenie! Ez az első pillanatra szimpatikus hozzáállás egykettőre az ellenkezőjére fordult: „*Ha mellérendelem a pénzt, bármire utasíthatok. S még csak nem is kell számolnom vonakodó végrehajtással.*” Ezt a rendszert nevezte a magyar közgazdasági irodalom *indirekten direkt* irányításnak.

Mindennek a tetejébe a világgazdaságban drámai változás következett be: a Bretton-Woods-i valutarendszer megingott, és az energiaárak robbanásszerűen megemelkedtek. Ez határozott cezúrát jelentett a magyar gazdaság fejlődésében.

A magyar politikai vezetés nem merte a nép felé bevallani, hogy nem tudja a határon megállítani az árak emelkedését. Hogy igenis, a szocializmusban is lehet infláció – ami ronthatná az életszínvonalat! A drasztikus árszínvonal-emelkedés azonban nem volt összeegyeztethető az 1956-os új paradigmával. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Kádár-rendszer nem merte kockáztatni a nép széles körű elégedetlenségét – Moszkva miatt. Könnyen megkapta volna az ítéletet: ez a magyar reformok miatt van! Az áremelkedést tehát lefogták. A költségvetésnek azonban valahonnan csak elő kellett teremtenie a finanszírozáshoz a pénzt.

Új szakasz kezdődött, amelyet így fogalmazhatunk: út az adósságsapda felé.

A magyar eladósodás gyökere tehát kettős. Egyrészt a felemás mechanizmus érdekeltséget teremtett a dollár-rubel konverzióban, másrészt a gazdaságpolitikai paradigma-váltás nem engedte a világgazdasági árrobbanás begyűrűzését a gazdaságba. Ezzel kettős kárt okozott: egyrészt nem ösztönzött az energiatakarékos termelésre, az energia-faló technológia lecserélésére – amiért talán érdemes lett volna eladósodni –, másrészt belehajszolta az országot olyan külső eladósodásba, amelynek terheit a rendszerváltozás után éreztük meg igazán. Hatalmas vagyonvesztéssel fizettünk meg érte.